(ग) राजस्थानस्य अर्वाचीनसाहित्यकाराः

संस्कृतभाषायाः तदन्तर्गतस्य वाङ्मयस्य च विविधेषु वैशिष्ट्येषु एकम् असाधारणं वैशिष्ट्यं तस्य अखिल-भारतीयत्वम् अस्ति। हिन्दी-मराठी-कन्नडादि-वाङ्मय-शाखासु एतद् वैशिष्ट्यं नास्ति। अतः अखिलभारतीयदृष्ट्या तत्सर्वं तद्गुणसमृद्धम् अपि प्रादेशिकं वाङ्मय वक्तुं युज्यते। परं तु संस्कृतवाङ्मयस्य इतिहासे प्राचीनकालतः प्रारभ्य इदानीं यावत्, विविधप्रदेशवास्तव्यानां महाकवीनां, दार्शनिकानां, भाष्यटीकादिकर्तॄणां भूयांसि नामधेयानि लभ्यन्ते।

आधुनिकाले तत्तत्प्रदेशोद्भूतस्य संस्कृत-वाङ्मयस्य पर्यालोचनपराः बहवः प्रबन्धाः प्रकाशम् आगताः। तेषु शोधप्रबन्धेषु यद्यपि तत् तत् प्रदेशवासिनां ग्रन्थानां समीक्षणं वर्तते तथापि तत्र कापि प्रादेशिकी संसृष्टिरपि दृष्टिपथम् आयाति। यथा च तंजौरराज्योद्भवानां संस्कृतोपासकानां नामावल्यां बहूनि केरलीयानां, महाराष्ट्रीयाणां कर्नाटकस्थानां च नामानि उपलभ्यन्ते। काशीस्थितेषु गन्थकर्तृषु न केवलम् उत्तरप्रदेशीयाः एव अपितु बङ्ग-कलिङ्ग-नेपाल-बिहारादि-प्रदेशीयानां विद्यन्ते। तथैव राजस्थानेऽपि भारतवर्षस्य विविध-प्रदेशात् आगत्य सरस्वतीसमुपासकाः संस्कृतशारदायाः सेवाम् अकुर्वन्। इत्थं बहुविध-रचनाभिः संस्कृतभाषा निरन्तरम् उपकृता।

एकोनविंशति-विंशति-शताब्दीमध्ये बहुभिः विद्वद्भिः बहुविधविषयेषु उन्नतं लेखनकार्यं कृतम्। अत एव राजस्थानस्य राजधानी 'जयपुरम्' तु अपरा काशी इति नाम्ना सुविख्यातं संस्कृत-जगति।

अत्र विविधविधानां लेखनकार्यानुरूपं राजस्थानप्रान्तस्य विशेषसन्दर्भे आधुनिकसंस्कृत साहित्यकाराणां परिचयः प्रस्तूयते-

श्रीसीतारामभट्ट पर्वणीकरः -

श्रीसीतारामभट्ट पर्वणीकरः पर्वणीकुलप्रवर्तकस्य श्रीमाधवभट्टस्य कनिष्ठः भ्राता आसीत्। पर्वणीकरवंशस्य मूलोद्गमस्थानं महाराष्ट्रे नासिकजनपदे स्थितः पर्वणी नामकः ग्रामः अस्ति। अयं कविः सवाई-जयसिंहस्य राज्याश्रितः कविः आसीत्। इतिहासे जयसिंहशासनकालः १८१८ ईशवीतः १८३४ ईशवीयपर्यन्तम् आसीत्। अतः सीतारामभट्टपर्वणीकरस्य स्थितिः एकोनविंशत्याः शताब्द्याः पूर्वार्द्धे आसीत्।

अयं कविः एकः महान् काव्यकारः आसीत्। अनेन विरचितेषु महाकाव्येषु 'ईश्वरविलासः' महाकाव्यं सुप्रसिद्धम् अस्ति। अस्मिन् ऐतिहासिककाव्ये जयपुरशासकस्य ईश्वरीयसिंहस्य तस्य पूर्वजानां क्रमिकं वर्णनम् अस्ति। इदं काव्यं चतुर्दशसर्गे निबद्धम् अस्य अङ्गीरसः वीररसः अस्ति। अत्र वैदर्भ-गौडीपाञ्चाली-आदयः रीतयः यथास्थानं प्रयुक्ताः सन्ति। अस्मिन् महाकाव्ये अलङ्कार-रस-वर्णनवैविध्य-भाषादिदृष्टिभिः महाकवेः अद्भुतकाव्यप्रतिभायाः दर्शनं भवति। एतदतिरिक्तम् अन्येषु महाकाव्येषु-जयवंशम्, नलविलासः, नृपविलासः, राघवचरितम्, लघुरघुकाव्यम् आदयः काव्यग्रन्थाः प्रमुखाः सन्ति। एतेषां महाकाव्योपरि राजस्थानविश्वविद्यालये नैकशोधकार्याणि सम्पादितानि।

राजवैद्यः श्रीकृष्णरामभट्टः–

श्रीकृष्णरामभट्टेन विरचितं प्रसिद्धं महाकाव्यम् 'कच्छवंश' महाकाव्यम् अस्ति। अयं कविः जयपुरनरेशस्य राजवैद्यस्य श्रीकुन्दनरामभट्टस्य ज्येष्ठः पुत्रः आसीत्। भवतः जन्म राजस्थानस्य राजधान्यां जयपुरे १९०५ विक्रम संवत्सरे श्रीकृष्णजन्माष्टम्यां तिथौ अभवत्। भवान् जीवनाथ ओझा महाभागात् चन्दनदास-स्वामिनः शिक्षां प्राप्तवान्। अस्य उल्लेखः कविना 'जयपुरविलासे' स्वकाव्ये कृतम्-

येनाशिक्षि स जीवनाथगुरुतः काव्यप्रकाशाशयः,
छन्दश्चन्दनदासतः सगणितं वैद्यागमस्तातत:।
सूते गन्धकजारणाविधि कृता येन क्रिया नैकशः,
सोऽहं नूतनकाव्यपश्चककृतिः श्रीकृष्णशर्माकविः।।

श्रीकृष्णरामभट्टः जयपुरस्थिते महाराजा संस्कृतमहाविद्यालये आयुर्वेदस्य व्याख्याता आसीत्। भवतः १९५४ ईसवीये वर्षे स्वर्गलाभः जातः।

श्रीकृष्णरामभट्टविरचितेषु महाकाव्येषु 'कच्छवंशमहाकाव्यम्' सुप्रसिद्धम् अस्ति। अस्मिन् जयपुरस्य कच्छवाहा-वंशीयशासकानां जीवनचरितम् १९ सर्गेषु वर्णितम्। अस्य भाषालालित्यं पदप्रयोग-पाण्डित्यञ्च प्रशंसनीयमस्ति।

'जयपुरविलासः' अनेन कविना सुरचितं रमणीयं खण्डकाव्यम् अस्ति। इदं खण्डकाव्यम् पञ्चसर्गेषु विभक्तम् अस्ति। अस्मिन् जयपुरस्य तात्कालिकस्थितेः चित्रणम् अस्ति। अस्य काव्यस्य कलापक्षः अत्युन्नतः समृद्धः चास्ति, परं तु भावपक्षस्य उत्कृष्टा तथैव नास्ति, तथापि अस्य काव्यस्य भाषा-शैली सरला, सरसा, हृदयग्राह्या चास्ति। भाषायां स्वाभाविकः प्रयोगः, वैदर्भीरीतेः विशुद्धरूपेण प्रयोगः च कृतः अत्र।

यमकालङ्कारस्य प्रयोगः रमणीयः, यथा-

सकलया कलया किल शिल्पिभिः, रचितयाऽर्चितयालयमालया।
जयपुरं जयति क्षितिमण्डले, विमलया मलयाद्रिगुणाढ्यया।।
अतिविलक्षण-लक्षण-लक्षिता, ललितगीतिगतिस्फुटमङ्गला।
जयपुरमहती महिताहिता, महिमतो हिमतोषितमानवाः।।

अत्र यमकालङ्कारेण सह अनुप्रासजन्यमाधुर्यः अपि चित्ताकर्षकरूपेण दृश्यते। छन्दोयोजनायां अयं कविः हिन्द्याः दोहाच्छन्दतः प्रभावितः दृश्यते। एकम् उदाहरणं द्रष्टव्यम्-

व्याकुलता जयपत्तने नो पवनादपरत्र।
सरोगता कमलैर्विना भाति न कुत्रचिदत्र।।

पं. श्री सूर्यनारायणशास्त्री–

पण्डितः श्रीसूर्यनारायणशास्त्री व्याकरणाचार्यः आसीत्। तस्य जन्म हरियाणाप्रान्तान्तर्गते महेन्द्रगढ़स्थिते गौडपरिवारे १९४० विक्रमाब्दे अभवत्। तस्य शिक्षा जयपुरे अभवत्।

स: जयपुरे स्थिते महाराजासंस्कृत-महाविद्यालये प्राध्यापक: विभागाध्यक्षश्च आसीत्। जयपुरत: प्रकाश्यमानाया: मासिक-पत्रिकाया: 'संस्कृतस्य रत्नाकरस्य' आजीवनसदस्य: आसीत् स:। एतस्य सम्पूर्णा: रचना: अस्याम् पत्रिकायामेव प्रकाशिता:।

'मानवंश' महाकाव्यम् पण्डितशास्त्रिणा विरचितं सुप्रसिद्धं महाकाव्यम् अस्ति। काव्यमिदम् १९ सर्गेषु निबद्धम्। इदमेकम् ऐतिहासिकं महाकाव्यम् अस्ति। अस्मिन् जयपुरनरेशस्य मानसिंहस्य पूर्वजानाञ्च वर्णनं कृतम्। रघुवंश-शैल्याधारिता इयं अद्वितीया कृति:। जीवनस्य विविधपक्षाणां स्वाभाविकचित्रणम् अस्य प्रमुखविशेषता अस्ति। भावपक्षस्य कलापक्षस्य च रुचिरं सामञ्जस्यम् अपि अत्र उपलभ्यते। वीररसप्रधानतया ओजगुणस्य स्वाभाविक: समावेश:, परं तु प्रसादस्य अपि छटा हृदयावर्जका विद्यते। अलङ्काराणां प्रयोग: अपि सम्यक् प्रकारेण कृत:। एकम् उदाहणम् द्रष्टव्यमस्ति ।

मानवंशमहाकाव्यात् अतिरिक्तं शास्त्रिमहोदयस्य प्रसिद्धिं प्राप्तं काव्यद्वयम् उपलभ्यते-कृष्णदूतम् उद्योगलहरी च। 'कृष्णदूतस्य' दूतपरम्परायाम् महत्त्वपूर्णं स्थानं विद्यते। अस्य खण्डकाव्यस्य कथानकं महाभारतात् आहरितम्। अस्मिन् कालिदासस्य मेघदूतस्य प्रभाव: स्पष्टतया दृश्यते।

'उद्योगलहरी' अपि कवे: संस्कृतलहरी काव्येषु विशिष्टा। अत्र मानवस्य समस्तनैतिकोन्नते: उद्योगमेव कारणरूपेण व्याख्यातम्।

पण्डित: विद्याधरशास्त्री-

पण्डितविद्याधरशास्त्रिण: जन्म आंग्लपञ्चाङ्गानुसारम् सन् १९०१ ईसवीये अगस्तमासे चतुर्थ्यां तिथौ राजस्थानस्य 'चूरू' जनपदे अभवत्। अस्य पिता पण्डितदेवीप्रसादशास्त्री प्रकाण्ड: पण्डित: आसीत्। अस्य पितामह: पण्डित: हरनामदत्तशास्त्री भारतीयस्तरे ख्यातिप्राप्त: विद्वान् आसीत्।

पण्डितेन शास्त्रिणा स्वपितामहोपरि 'हरनामामृतम्' नामकं १६ सर्गाणां महाकाव्यं विरचितम्। अस्य महाकाव्यस्य नायक: पण्डितहरनामदत्त: एव अस्ति। महाकाव्यस्य प्रमुखस्थलेषु मरुप्रदेशस्य वर्णनम्, नायकस्य बाल्यावस्थाया:, छात्रावासजीवनस्यच वर्णनं विशेषरूपेण उल्लेखनीयम्। नायक-जीवनस्य सर्वपक्षस्य साङ्गोपाङ्गं वर्णनमत्र विद्यते। अस्मिन् महाकाव्ये भाषाशैल्या: सहजता सरलता च विशेषत: उल्लेखनीया। अस्य ११ सर्गे वर्णितस्य वैराग्य-भावनाया: सम्यक् चित्रणं द्रष्टव्यम्-

शान्तोऽप्यशान्ताज्जातो मनस्वी कौवेरकाशी: बहुधा जगाम।
गुहागत: कश्चन् यत्र सिद्ध: प्रबोधयामास बुधं तमित्थम्।।

अयं महाकवि: बाल्यकालादेव संस्कृतभाषाप्रयोगे निष्णात: आसीत्। १५ वर्षीये लघ्ववस्थायामेव अनेन 'शिव-पुष्पांजलि:' नामकं स्तोत्रं रचितम्। एष: बीकानेरस्थिते डूंगरमहाविद्यालये प्रवक्तापदं विभागाध्यक्ष-पदञ्च अलङ्कृतवान्। तत्रैव 'हिन्दीविश्वभारती' इति नाम्नी संस्था स्थापिता तेन। राष्ट्रपति-पुरस्कारेणापि विभूषित: स:। सन् १९८३ ईसवीये फरवरी मासे स्वर्गं प्राप्तवान्।

आचार्यः मधुकरशास्त्री–

आचार्यमधुकरशास्त्रिणः जन्म जयपुरसमीपस्थिते रामपुराग्रामे अभवत्। अस्य पितुर्नाम घासीलाल जोशी अस्ति, यः कोटानगरस्थितस्य राजस्थान-प्राच्यविद्याप्रतिष्ठानस्य नियंत्रकपदात् सेवानिवृत्तः। आचार्यशास्त्रिणा विरचितं प्रसिद्धं महाकाव्यम् 'श्रीमहावीरसौरभम्' अस्ति। १६ सर्गेषु निबद्धमिदं महाकाव्यम् तीर्थंकरस्य भगवतः महावीरस्य जीवनस्य वर्णनस्वरूपम् अस्ति। अस्य रचना आचार्येण निर्धारितमानबिन्दूनां अनुसारेण कृता। प्रत्येके सर्गे यथोचितं छन्दः परिवर्तनं कृतमस्ति।

अस्य महाकाव्यस्य भाषा सरला चास्ति। दीर्घसमस्तपदानां प्रयोगः प्रायेण न कृतः रसयोजनाऽपि समुचितदृष्ट्या प्रस्तुता। कविना अत्र उद्घोषितम् यत् भगवता महावीरेण स्याद्वादस्य अनेकान्तवादस्य वा उपदेशः प्रजातांत्रिक-भावनायाः विकासार्थम् प्रदत्तः–

समाजसंघर्षविनाशहेतोः स्याद्वाद-भाषामदिशत् प्रभुस्सः।
भुवि प्रजातान्त्रिकपद्धतीनां मूलं त्वनेकान्तसुचिन्तनं च।।

श्रीपद्मदत्त ओझा (पद्मशास्त्री)–

'लेनिनामृतम्' महाकाव्यस्य रचयिता श्रीपद्मदत्तः ओझा अस्ति। अस्य जन्मस्थली उत्तरप्रदेशस्य अल्मोड़ाजनपदे अस्ति। उत्तरप्रदेशस्यैव विभिन्नस्थलेषु शिक्षां प्राप्तवान्, परं तु अस्य कार्यस्थली राजस्थानम् अस्ति।

इदं महाकाव्यं महाकविना श्रीपद्मदत्तः ओझा-महोदयेन सन् १९७५ ईसवीये वर्षे रचितम्। इयं कृतिः विश्वेश्वरानन्दवैदिकशोधसंस्थानतः प्रकाशिता अस्ति। अस्य महाकाव्यस्य लेखनस्य प्रेरणा ब्यावरनिवासीकुमारानन्दस्वामिना प्राप्ता। स्वामी कुमारानन्दः १९१३ ईशवीयवर्षे लेनिनात् दीक्षितः। निरन्तरं कुमारानन्दसम्पर्कात् श्रीपद्मदत्तओझा साम्यवादेन प्रभावितः भूत्वा इदम् ऐतिहासिकं महाकाव्यम् अरचयत्।

अस्मिन् महाकाव्ये लेनिनस्य जीवनवृत्तं वर्णितम्। अस्मिन् १५ सर्गाः सन्ति। कविवरेण पद्मदत्तशास्त्रिणा अत्र कार्लमार्क्सस्य वर्ग-संघर्ष-सिद्धान्तस्य, रूसदेशस्य प्राकृतिकशोभायाः, लेनिनस्य जन्मनः, तस्य शिक्षा-दीक्षायाः, साईबेरियाकारावासस्य, तेन स्थापितनवसमाजवादीदलस्य 'जारतन्त्रस्य' पतनस्य, स्वतन्त्रताप्राप्तेः लेनिनस्य बन्दीगृहीतस्य, प्राणदण्डस्य घोषणायाः, क्रेमलिननगरे लेनिनस्य स्वागतस्य, तस्य देहावसानस्य भारतरूसमैत्रीप्रसङ्गस्य च सरल-भावानुकूल-भाषामाध्यमेन वर्णनं कृतमस्ति।

अस्य महाकाव्यस्य प्रधानरसः वीरः, अन्येषां रसानामपि समुचितः प्रयोगः। अलङ्काराणामपि यथास्थानं सुन्दरः प्रयोगः कृतः। अत्र उपमायाः एकः प्रयोगः द्रष्टव्यः, यत्र गर्भभारेण खिन्ना मारिया हिंस्रपशुमुखात् विसृष्टा भयभीतहरिणीतुल्या प्रतीयते–

सूर्यातपे गर्भभरेण खिन्ना लतागृहं प्राप्य समाश्वसन्ती।
विलक्ष्यते हिंस्रमुखाद् विमुक्ता विमुक्तयूथा हरिणीव भीता।।

एतत् महाकाव्यमाधारीकृत्य अयं महाकविः सोवियतभूमिनेहरूपुरस्कारेण सम्मानितः।

श्रीगोस्वामी हरिरायः–

श्रीगोस्वामी हरिरायविरचितं प्रसिद्धं महाकाव्यं 'जरासन्धवधम्' अस्ति। श्रीहरिरायस्य जन्म राजस्थानप्रान्ते जोधपुरजनपदे चौपासनी ग्रामे १९५० ईसवीये वर्षे मई मासे २२ तिथौ, तदनुसारम् ज्येष्ठशुक्लपञ्चम्यां तिथौ २००९ संवत्सरे अभवत्। अस्य पिता श्रीगोस्वामी ब्रजभूषणलाल महोदयः आसीत्। भवतः शिक्षा–दीक्षा गुजरातप्रान्ते जामनगरे अभवत्। सः बाल्यकालादेव प्रतिभाशाली आसीत्। १३ वर्षस्य अल्पावस्थायाम् एव प्रथमं काव्यं पूर्णं कृतम्। राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयस्य प्राचार्यः श्रीरामदासकौण्डिन्यः भवतः परमादरणीयः गुरुः आसीत्। 'प्रणय–परिणये' नामके महाकाव्ये भवता सम्मानपूर्वकं तस्य स्मरणं कृतम्–

साहित्यशास्त्राम्बुधिगूढतत्त्वं यत्सन्निकर्षेण मयाध्यगामि।
गुरुं रसज्ञं किल रामदास–कौडिन्यनामानमहं स्मरामि।।

श्रीहरिरायेन महाकविमाघस्य काव्यशैलीम् अनुसृत्य 'जरासन्धवधम्' महाकाव्यम् विरचितम्। इदं तथ्यं स्वयमेव कविना महाकाव्यस्य २० सर्गे स्वीकृतम्–

काव्यान्तरे वायसतीर्थदृष्टः लक्ष्मीपतेः कीर्तनमात्रचारौ।
माघप्रबन्धे यदि पक्षपातो विपश्चितां माऽनुचितो विमातु।।

इदमपि महाकाव्यं शिशुपालवधानुरूपं २० सर्गे निबद्धम्। अस्य शैली पाञ्चाली, अङ्गी रसः वीररसः अस्ति। अन्येषामपि रसानां समुचितः प्रयोगः कृतः अत्र कविना।

डॉ. रसिकबिहारी जोशी –

डॉ. रसिकबिहारीजोशीमहोदयस्य जन्म नागपुरे एकस्मिन् प्रतिष्ठितवैष्णव–परिवारे १९२७ ईसवीये सितम्बरमासे १२ तिथौ अभवत्। भवतः परिवारः विद्वत्परम्परायां अग्रगण्यः। भवतः पिता पण्डितः रामप्रतापशास्त्रिमहोदयः नागपुरविश्वविद्यालये संस्कृत–पाली–हिन्दी–मराठी–बंगाली–तमिल–तेलगू–आदीनां विभागानाम् अध्यक्षः आसीत्। ४३ वर्षीयावस्थायां पण्डितरामप्रतापमहोदयः राजस्थानम् आगत्य ब्यावरनगरे निवासं अकरोत्। अस्मात् कारणात् जोशी–महोदयस्य प्रारम्भिकी शिक्षा ब्यावरनगरे एव सम्पन्ना। भवता व्याकरणस्य, दर्शनस्य, अलङ्कारस्य च विशिष्टं अध्ययनं कृतम्। पश्चात् भवता वाराणसीतः पीएच.डी. उपाधिः, पेरिसविश्वविद्यालयतः डी.लिट्. उपाधिश्च लब्धा। भवान् लखनऊ–जोधपुर–दिल्ली विश्वविद्यालयेषु संस्कृतस्य आचार्यः आसीत्।

भवता 'मोहभङ्गं' नामकं प्रसिद्धं महाकाव्यं विरचितम्। अष्टसर्गात्मकस्य अस्य कथावस्तु पौराणिकी अस्ति। विष्णुपुराणस्य चतुर्थांशस्य द्वितीयाध्याये सौमरिवृत्तान्तमाश्रित्य इदं महाकाव्यं सुरचितम्। अत्र मोहभङ्गस्य मानसिकघटनायाः अपि महत्त्वपूर्णं स्थानं प्रदत्तम्।

मानवमात्रस्य हृदये निरन्तरम् उत्पद्यमानस्य द्वन्द्वस्य प्रवृत्तिः अङ्किता अत्र। सौमरिमाध्यमेन कविना इदं सत्यं प्रकाशितं यत् ज्ञान–तपस्या–भक्तिबलेन वासनायाः यद्यपि निरोधः सम्भवः तथापि सर्वथा न।

श्रेयप्रेयमार्गयोः श्रेयमार्गस्य वरणस्य उपदेशः एव अत्र दिष्टः।

एतदतिरिक्तं भवता करुणाकटाक्षलहरी सारस्वतगीतिकाव्यम्, प्रज्ञापारिजातम्, श्रीगोवर्धनगौरवम् इत्यादयः ग्रन्थाः विरचिताः। भवान् उत्तरप्रदेश-संस्कृत-अकादमीतः, मध्यप्रदेश-संस्कृत-अकादमीतः कालिदासपुरस्कारेण सम्मानितः। १९८४ ईसवीये वर्षे राजस्थान-संस्कृत-अकादमीतः 'श्रीहारीतऋषिः' पुरस्कारेण अनन्तरं राष्ट्रपति-पुरस्कारेणापि च पुरस्कृतः।

पं. गुलाबचन्द्रचूलेटः –

पण्डितः गुलाबचन्द्रचूलेटः राजस्थानप्रान्तस्य जयपुरजनपदस्य नायन-अमरसरग्रामस्य निवासी अस्ति। भवतः पितामहः श्रीसीतारामशर्मा, पिता श्रीहनुमानसहाय शर्मा अस्ति। भवान् व्याकरणस्य लब्ध प्रतिष्ठितः विद्वान् अस्ति। राजस्थानसर्वकारे विद्यालयीयशिक्षायाम् संस्कृतशिक्षकरूपेण कार्यम् अकरोत्।

भवता विरचितं 'श्रीकृष्णचरितामृतम्' तथा 'महारथी' महाकाव्यं राजस्थानार्वाचीनासु संस्कृतकृतिषु उल्लेखनीयम् अस्ति। भवान् १९९१ ईसवीये वर्षे राजस्थान-संस्कृत-अकादम्याः 'माघ-पुरस्कारेण' विभूषितः।

अस्मिन् 'महारथी' इति महाकाव्ये २१ सर्गाः सन्ति। महारथीकर्णस्य जीवनस्य प्रमुखानां घटनानां चित्रणम् अत्र कृतम्। सर्गरचनाकथावस्तुविकासः, रसयोजना च सर्वाः शास्त्रीययोजनानुरूपाः सन्ति।

श्रीनिवासाचार्यः –

श्रीनिवासाचार्यस्य जन्म राजस्थानस्य 'चूरू' जनपदे अभवत्। अस्य पिता पण्डितः नौरंगरायशास्त्री संस्कृतस्य प्रकाण्डः पण्डितः आसीत्। श्रीनिवासाचार्योपरि तस्य पूर्णः प्रभावः आसीत्।

अतः एतेन १९३३ ईसवीयस्य समीपे 'चन्द्रमहीपतिः' इति एकः उपन्यासः रचितः। एतस्य प्रकाशनं स्वतन्त्रताप्राप्तेः पश्चात् अभवत्। अस्मिन् उपन्यासे राजकुमारस्य राजकुमार्याः च प्रणयप्रसङ्गस्य वर्णनम् प्रस्तुतम्। खलनायकस्य विधानमपि अत्र कृतम् यः प्रणयप्रसङ्गे बाधामुपस्थापयति। परं तु नायकः बाधां समुत्तीर्य नायिकया सह सुखेन मिलति। उपन्यासस्य नायकः राज्ञः नवेन्दुपालस्य पुत्रः चन्द्रः तथा च नायिका विलासपुरस्य राज्ञः रामपालस्य पुत्री कमला अस्ति। कान्तिसिंहः अस्ति खलनायकः।

अयं उपन्यासः यद्यपि गद्ये लिखितः परं तु मध्ये चित्रकाव्यस्य योजना, विशेषतः एकाक्षर-द्वयक्षरकाव्यस्य समावेशः रसभङ्गं करोति। सर्वतः पर्यालोचनेन इदं ज्ञायते यत् भाषाव्याकरणोपरि उपन्यासकारस्य पूर्णाधिकारः अस्ति।

पं. नवलकिशोरशास्त्री कांकरः–

भवतः जन्म जयपुरनगरे १९६१ संवत्सरे आषाढकृष्णत्रयोदश्यां तिथौ अभवत्। भवतः पिता पण्डितः गणेशनारायणशर्मा आसीत्। पण्डितः नवलकिशोरशास्त्री कांकरः लघुकाश्याः मूर्धन्यः विद्वान् अस्ति। गद्यसम्राट्-साहित्यकाव्यतीर्थ-व्याकरणशास्त्री-साहित्याचार्य-इत्यादिभिः उपाधिभिः विभूषितः

अस्ति एषः कविः।

भवान् राजकीये संस्कृतमहाविद्यालये राजगढ़े (अलवरजनपदे) किञ्चित्वर्षपर्यन्तं प्रधानाध्यापकपदे कार्यरतः आसीत् पश्चात् जयपुरस्थिते पारीकविद्यालये, क्रमोन्नते पारीकमहाविद्यालये हिन्दीविषये संस्कृतविषये च अध्यापनकार्यम् अकरोत्। १९९८ ईसवीये वर्षे अस्मात् महाविद्यालयात् एषः सेवानिवृत्तः।

अध्यापनेन सहसाहित्यसर्जने अपि भवान् अग्रगण्यः। भवतः लेखनक्षेत्रम् अपि विस्तृतम् अस्ति। भवता विभिन्नेषु विषयेषु पञ्चाशताधिकाः कृतयः रचिताः सन्ति। भवान् राष्ट्रपतिपुरस्कारेणापि अलंकृतः अस्ति।

'यात्राविलासम्' भवता विरचितः एकः प्रौढः उपन्यासः अस्ति। अस्य प्रकाशनं १९९३ ईसवीये वर्षे अभवत्। अत्र भवता स्वजीवनस्य एव यथार्थानाम् अनुभवानाम् अङ्कनं कृतम्। वस्तुतः अयं उपन्यासः विभिन्नानां तीर्थस्थलानां यात्रा सम्बद्धा दर्शनसम्बद्धा च उत्कृष्टा रचना विद्यते। अस्मिन् उपन्यासे कुत्रचित् बाणभट्टशैल्याः अनुकरणम् तु कुत्रचित् अम्बिकादत्तशैल्याः अनुकरणम् दृश्यते। अत्र भाषा अधिकांशतः समस्तपदावलीयुक्ता तु कुत्रापि नवीनशब्दावल्या अन्विता अस्ति। भाषाशैल्याः एकम् उदाहरणम् द्रष्टव्यम्–

''विष्णुरिव लक्ष्मीपतिः सुदर्शनं सुन्दरश्च। ब्रह्मेव हिरण्यगर्भः प्रजापतिश्च। शिव इव महेश्वरः सर्वमङ्गलाधीशश्च। बुद्ध इव सर्वदा शास्ताच। अहह, अत्र स्त्रीसंहतिरपि गौरी पद्मालया, चञ्चला इन्द्राणीकृतहृदया च। अतो निश्चप्रचं प्रचुरतरहिरण्यगर्भा प्रभूततरमाधवाः, पुरुषपशुपतयश्च लोकारित्रिदिवमतिशेरते स्म।''

महामहोपाध्यायः स्व. पं. गिरिधरशर्मा चतुर्वेदी –

भवतः जन्म जयपुरनगरे १९३९ विक्रमसंवत्सरे अभवत्। भवतः पिता गोकुलचन्द्रः चतुर्वेदी आसीत्। भवतः शिक्षा-दीक्षा जयपुरे एव अभवत्। भवान् जयपुरस्थितमहाराजासंस्कृतमहाविद्यालयात् व्याकरणाचार्य-परीक्षां प्रथमश्रेण्याम् उत्तीर्णं कृतवान। भवतः गुरुजनेषु, पण्डितः मधुसूदनओझा-पण्डितः शिवकुमार-शर्मा, पं. दामोदरशास्त्री-पं. गोविन्दशास्त्री, प्रमुखाः सन्ति।

छात्रावस्थायामेव मित्रगणसाहाय्येन 'संस्कृत-रत्नाकरः' नाम्ना पत्रिका भवता प्रकाशिता सम्पादिता च। पश्चात् भट्ट-मथुरानाथशास्त्रिणा इयं पत्रिका कुशलतापूर्वकं सम्पादिता।

चतुर्वेदीमहोदयेन १९०७ ईसवीं आरभ्य १९४४ पर्यन्तम् विभिन्न-स्थानेषु अध्यापनकार्यं कृतम्। १९२८ ईसवीये वर्षे भवान् महाराजासंस्कृतमहाविद्यालयस्य अध्यक्षः नियुक्तः।

१९४४ ईसवीये वर्षे अत्रतः सेवानिवृत्तः। सेवानिवृत्यनन्तरं हिन्दूविश्वविद्यालयस्य काश्याः संस्कृतानुसन्धानविभागस्य अध्यक्षता अपि चतुर्वर्षपर्यन्तं भवता कृता।

काशीनरेशस्य विशेषानुरोधे पौराणिकान् विषयान् अधिकृत्य भवता नैकाः ग्रन्थाः विरचिताः। भवता

विरचितेषु ग्रन्थेषु 'प्रमेयपारिजातम्', 'वेदविज्ञानबिन्दुः', 'वैदिकविज्ञानम्', 'भारतीयसंस्कृतिः' इत्यस्मिन् ग्रन्थे भवान् केन्द्रीयसंस्कृत-अकादमीतः पुरस्कृतः जातः। भारतस्य राष्ट्रपतिना सर्वप्रथमं संस्कृतम् अधिकृत्य भवतः सम्मानः कृतः।

भवता विरचितं कहानीद्वयं प्रसिद्धम् अस्ति- (१) पितुरुपदेशः, (२) कश्चित् कविः।

द्वयोः 'कश्चित् कविः' अधिका प्रसिद्धा। अस्यां कहान्याम् कस्यचित् निर्धनस्य किन्तु आत्मसम्मानभावनया ओतप्रोतस्य कवेः इतिवृत्तम् अस्ति। आत्मसम्मानभावनया राज्याश्रयं अविगण्य्य तं वारं-वारम् अस्वीकृत्य कष्टमयं जीवनं यापयति अयं कविः, परं तु स्वां वृद्धां मातरं तीर्थयात्रां कारयितुमिच्छति। राजमाता इव स्वमातुः दान-पुण्याय संकल्पं कारयति।

अन्ततोगत्वा राजमहिष्याः प्रणयप्रस्तावं अस्वीकारपूर्वकम् अयं कविः राज्ञः आग्रहे राजदरबारे उपस्थितः भूत्वा वस्तुस्थितिं वर्णयति परं तु राजमहिष्याः प्रतिष्ठायाः आघातं न करोति। प्रसन्नः भूत्वा राजा इमं कविं प्रचुरं धनं ददाति।

अस्याः भाषा प्रवाहमयी प्राञ्जला चास्ति। एकम् उदाहरणम् द्रष्ट्व्यम् अस्ति-

'जननि! मैवं वादीः। विवेचय मनाक् स्वातन्त्र्ये यत्सुखं तल्लवोऽपि सततमध्यक्षमुख-प्रेक्षिभिस्तच्चाटुकरणमात्रसमापितकर्तव्यैः तदुदितदुर्वचनशल्य-पूरितकर्णकुहरैरात्मविक्रयिभिर्जनैर्ननाम समासाद्यते स्वप्नेऽपि। भृतिकर्मणि वर्तमानस्य यो महान् क्लेशस्तल्लेशोऽपि यदृच्छोपनतमन्नादिं फलादिं वा यथेच्छं भुञ्जानस्य काले शयानस्य मे नास्ति। मातः सर्वथाहं सुखी। तत्परित्यजतु चिन्तामिमां भवति।'

वस्तुतः इयम् कहानी आत्मसम्मानस्य स्वातन्त्र्यजीवनस्य नैतिकतायाः लोभविहीनतायाः च श्रेष्ठगुणवर्णने सर्वथा सक्षमा अस्ति।

स्व. विद्याभूषण पं. गणेशरामशर्मा –

राजस्थानस्य कहानीलेखकेषु पण्डितगणेशरामशर्मणः नाम अग्रगण्यम् अस्ति। भवतः जन्म १९०८ ईसवीये वर्षे मार्चमासे २७ तिथौ राजस्थानस्य डूंगरपुरजनपदे अभवत्। भवतः पिता केदारलालशर्मा राजपण्डितः आसीत्। भवतः शिक्षा जयपुरे अभवत्। भवान् पण्डितगिरिराजप्रसादद्विवेदी-पण्डितदुर्गादत्तशर्मा-केदारनाथ शर्मा-भट्टमथुरानाथशास्त्री-आदीनां गुरुवर्याणां सामीप्यं प्राप्य ज्योतिशास्त्रस्य साहित्यशास्त्रस्य अध्ययनं कृतवान्।

भट्टमथुरानाथशास्त्रिणा काव्यरचनायाः प्रेरणा प्राप्ता। तत्र भवतः प्रेरणया एव पण्डितशर्मणा विविधछन्दस्सु रचनाः कृताः।

भवता संस्कृतभाषायां नैककाव्यनिबन्धाः लघुकथाश्च विरचिताः। डूंगरपुरनरेशद्वारा भवतः सम्मानः जातः। भवता १९५० ईसवीवर्षे महारावलस्य लक्ष्मणसिंहस्य रजतजयन्तीसमारोहे अभिनन्दनग्रन्थः सम्पादितः। १९४९ ईसवीय वर्षे झालावाडस्य इण्टरमहाविद्यालये संस्कृतस्य प्राध्यापकः नियुक्तः, ततः १९७७ ईसवीये वर्षे सेवानिवृत्तः।

भवता विरचितेषु काव्येषु–महिषमर्दिनी–स्तुतिः मोहनाभ्युदयम्, सुशीलोद्वाहमङ्गलम्, आशीः कुसुमाञ्जलिः आदयः प्रमुखग्रन्थाः सन्ति। भवतः विंशतिः कथानां संग्रहः 'राजस्थान–संस्कृत–अकादमीतः'–'संस्कृत कथाकुञ्जम्' नाम्ना प्रकाशितः। प्रेम–हास्य–व्यंग्य–करुण–वीरादि–विषय सम्बन्धिता कहानीरचनाः रचिताः पण्डितशर्मणा। तस्य कहानीविधायाः अध्ययनेन स्पष्टं ज्ञायते यत् भाषोपरि तस्य पूर्णाधिकारः विद्यते। एकम् उदाहरणम् प्रस्तुतमत्र– "युवां द्वावपि स्वस्वविश्वासानुसारं विजयिनौ स्थः। अनेन पुरुषार्थवादिना स्वोद्योगाश्रयात् सुखं लब्धम्। भाग्यवादिना त्वया च भाग्यादेव परिश्रमं विनैव स्वत एव सिद्धं सर्वं सुखं प्राप्तम्। अतोऽधुनाहं निर्णयामि यद् भाग्यवान् भाग्येन तथा च पुरुषार्थवान् पौरुषेण च संसारे स्वमनोरथं साध्नोति। वस्तुतो भाग्यं पुरुषार्थश्च द्वावपि जीवनेऽस्माकमावश्यकौ भवतः।"

पं. वृद्धिचन्द्रशास्त्री–

भवतः जन्म १९६१ संवत्सरे जयपुरे अभवत्। बाल्यकालः वर्धानगरे व्यतीतः। भवतः प्रारम्भिकी शिक्षा तत्रैव अभवत्। एकादशवर्षस्य अल्पावस्थायां भवतः पितुः देहावसानम् अभवत्। तत्पश्चात् जयपुरे निवर्तनम् अभवत्। अत्रतः १९८४ संवत्सरे शास्त्रि–परीक्षामुत्तीर्य, १९८७ संवत्सरे व्याकरणाचार्यस्य परीक्षायां सफलताम् अधिगतवान्। भवतः गुरुजनेषु पण्डितगिरिधरशर्मा चतुर्वेदी–राजगुरुपण्डितः–चन्द्रदत्त–ओझामहाभागाः पण्डिताः चन्द्रशेखर–प्रश्नवर्याः, विद्यावाचस्पतयः मधुसूदनओझा महोदयाः च प्रमुखाः आसन्।

भवान् १९३१ ईसवीवर्षे चमडिया–संस्कृत–महाविद्यालये, फतेहपुरे प्राचार्यपदे नियुक्तः १९३३ ईसवीये वर्षे जयपुरस्थिते महाराजासंस्कृतमहाविद्यालये व्याकरणाध्यापकरूपेण कार्यारम्भं कृतवान्। अत्रतः १९६१ ईसवीवर्षे धर्मशास्त्रस्य विभागाध्यक्षपदात् सेवानिवृत्तः। १९६४ ईसवीये वर्षे जनवरीमासे २८ तिथौ अमृतलोकं प्राप्तवान्।

अध्यापनादतिरिक्तं बाल्यकालादेव संस्कृत–रचनाकार्ये भवान् संलग्नः आसीत्। भवता उपन्यास–आख्यायिका–लघुकथा–निबन्धलेखनद्वारा संस्कृत–साहित्ये विपुलं योगदानं कृतम्। भवता २१ ग्रन्थाः विरचिताः। भवता विरचितेषु ग्रन्थेषु 'आदर्श–दम्पती' नामक उपन्यासः 'उमा' नाम्नी आख्यायिका च विशेषरूपेण उल्लेखनीये स्तः।

'उमा' इत्याख्यायां कथायां चन्द्रमौलेः उमायाः दाम्पत्यप्रेम्णः वर्णनं कृतमस्ति। अस्याः कथायाः नामकरणं नायिकायाः नामोपरि कृतमस्ति। इयं कथा (कहानी) उत्कृष्टस्य प्रेम्णः परिचायिका अस्ति। नायकनायिकामध्ये नदीतटे प्रतिज्ञा भवति यत् एकस्य मृत्योः अनन्तरं अपरः आत्महत्यां न विधास्यति।

किञ्चित् कालपर्यन्तं एव नायकस्य चन्द्रमौलेः मातुः उमायाः च मृत्युः भवति। चन्द्रमौलिः तां प्रतिज्ञाम् अवलब्य–आत्मघातं न करोति।अस्याः कथायाः भाषा सरला सरसा प्रसादगुणोपेता चास्ति। पतिपत्न्योः मनोभावानां स्वाभाविकाभिव्यक्तिः अस्याः विशेषता अस्ति। अवसरानुसारम् लेखकेन प्रकृत्याः रमणीयचित्रणमपि प्रभावपूर्णरीत्या कृतम्। भाषा–शैल्याः एकम् उदाहरणं द्रष्टव्यम् अस्ति–

'आसीत् शारदी राका। सायाह्न एव भवगतः कुमुदिनीनायकस्य सुविपुलं वर्तुलं च बिम्बं घनीभूतः सुमनसामाह्लादराशिरिव पूर्वक्षितिजे समुदियात्। यथा यथा सूर्यपश्चिमक्षितिजोपरि प्रसृताः कमलिनीनायकस्यारक्ता रश्मयो गगनं पर्यत्यजन् तथा कलापरिपूर्णस्य कलानाथस्य शीतलाः शुभ्राः च कान्तिमन्तः किरणाः समस्तेऽपि विहायसि यथेच्छं प्रसारन्।'

भाषाशैल्या सह अत्र प्रकृत्याः अपि चारुचित्रणं प्रस्तुतम् अस्ति।

डॉ. पुष्करदत्तशर्मा –

डॉ. पुष्करदत्तशर्मणः जन्म राजस्थानस्य चूरूजनपदे तारानगरे १९२७ ईसवीये वर्षे अप्रैलमासे २१ तिथौ पण्डितस्य जयनारायणशास्त्रिणः गृहे अभवत्। भवतः मातुर्नाम श्रीमती गोपीदेवी आसीत्। भवतः शिक्षा तारानगरे, चूरूनगरे, रामगढ़े, बीकानेरनगरे च अभवत्। भवता १९५५ ईसवीये वर्षे डूंगरमहाविद्यालय-बीकानेरतः स्नातकोत्तरपरीक्षायां प्रथम श्रेण्यां स्थानं प्राप्तम्। १९६२ ईसवीये वर्षे हिन्दीविषये अपि स्नातकोत्तरस्य परीक्षायां सफलतां प्राप्तवान्। १९६९ ईसवीये वर्षे राजस्थानविश्वविद्यालयतः पीएच.डी. इत्युपाधिं प्राप्तवान्।

एतस्मात् पूर्वं डूंगरमहाविद्यालये बीकानेरे संस्कृतप्राध्यापकः नियुक्तः। १९८२ ईसवीये वर्षे जुलाई मासे सेवानिवृत्तिं प्राप्तवान्। सेवानिवृत्तेः पश्चात् एकवर्षपर्यन्तं जैनविश्व-भारती, लाडनू संस्थायां भाषाया अतिरिक्तं आंग्ल-रूसी-फ्रेन्च-आदीनां भाषाणां अपि ज्ञातारूपेण कार्यं कृतम्। भवता विविधविधासु लेखनकार्यं सम्पादितम्। भवता सम्पादितेषु रचितेषु च कार्येषु उल्लेखनीयाः सन्ति-

१. कंटी (हिन्दी उपन्यासः १९७३ ईसवीये वर्षे प्रकाशितः)

२. प्रह्लादमहाकाव्यम् (१९५५-५६ मध्ये प्रकाशितः)

३. संवेदन (हिन्द्याः पञ्चकवितायाः सङ्कलनम्)

४. सम्पादनकार्याणि- भवता महता श्रमेण संस्कृतकाव्यमञ्जरी, संस्कृतपीयूषम्, लघुसिद्धान्तकौमुदी (नवीनभाष्यम्), संस्कृतसाहित्येतिहासः, कृत्यमहार्णवम् (वाचस्पतिमिश्रस्य), स्वरमङ्गलायाः सम्पादनम्, राजस्थानसंस्कृताकादमीतः प्रकाशितस्य 'राजस्थानस्याधुनिकाः संस्कृतकथालेखकाः' इत्यस्या अपि सम्पादनम् कृतम्।

भवता अनेकाः कथाः अपि विरचिताः। तासु 'प्रतिवेशिनी' कथा बहुचर्चिता। इयं कथा सर्वप्रथमं स्वरमङ्गलायां प्रकाशिता, पश्चात् कन्नडभाषायाम् अनूदितो भूत्वा कन्नडभाषायाः पत्रिकायां प्रकाशिता। भवतां शोधनिर्देशने अनेके छात्राः शोधकार्याणि कृतवन्तः।

डॉ. प्रभाकरशास्त्री –

डॉ. प्रभाकरशास्त्रिणः जन्म जयपुरनगरे १९३९ ईसवीये वर्षे अप्रैलमासे १३ तिथौ अभवत्। भवतः पिता पण्डितः वृद्धिचन्दशास्त्री धर्मशास्त्रस्य उद्भटः विद्वान् आसीत्। स्वपितुः संस्कृतशिक्षां प्राप्तवान् एषः।

भवान् सामवेदपरीक्षायां सफलतां प्राप्तवान्। धर्मशास्त्रे आचार्यपर्यन्तं नैकपरीक्षायां उत्तीर्णतां गतम्।

आधुनिक-शिक्षा-प्रणाल्याम् स्नातकोत्तरपरीक्षाम् उत्तीर्य्य १९६५ ईसवीयेवर्षे पीएच.डी. उपाधिं प्राप्तवान्। तदनन्तरं राजस्थान विश्वविद्यालयत: संस्कृतविषये सर्वप्रथमं डी.-लिट्. इत्युपाधिना विभूषित:।

डॉ. प्रभाकरशास्त्री महोदय: १९६१ ईसवीत: आरभ्य अनेकवर्षपर्यन्तं अध्यापनकार्यं कृतवान्। १९९३ ईसवीयेवर्षे राजस्थानविश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागे आचार्य: नियुक्त:। बहुवर्षपर्यन्तं विभागाध्यक्षपदम् अलंकृत्य सेवानिवृत्त:। भवान् राजस्थान-संस्कृत-अकादम्या: मानद-निदेशक: अपि आसीत्। २००५ ईसवीय वर्षे राष्ट्रपतिमहोदयेन सभाजित: पुरस्कृत: अयम् इदानीमपि सारस्वत-साधनायां निरत:।

एतेन संस्कृतजगति बहूनि कार्याणि कृतानि। नैकवर्षपर्यन्तं भवता-'विश्वम्भरा' इत्यस्या: पत्रिकाया: सम्पादनं कृतम्। भवत: शोधलेखा: विविधासु पत्रिकासु प्रकाशिता: सन्ति। भवता सम्पादितासु कृतिषु-याज्ञवल्क्यस्मृति: (आचाराध्यायपर्यन्तम्) संस्कृतगद्यप्रभा, इन्दुमतीस्वयंवर: मध्यमव्यायोग: प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्, सौन्दर्यलहरीटीका, आद्या: प्रमुखा: सन्ति।

भवता अनेकानि (आकाशवाणी) रूपकाणि, लिखितानि अनेका: कथा: च लिखिता:। भवता विरचितासु कथासु 'जीवन-ज्योति:' 'आत्मवेदना' च प्रमुखे स्त:। जीवन-ज्योति: 'स्वरमङ्गला' पत्रिकायां प्रकाशिता। 'आत्मवेदना' इति कथा 'राजस्थानस्याधुनिका: संस्कृतकथालेखका:' नामकसंकलनग्रन्थे प्रकाशिता अस्ति।

भवत: शोधनिर्देशने अनेके विद्यार्थिन: शोधकार्यं कृतवन्त:। अन्येषु कथाकारेषु डॉ. नन्दकिशोरगौतम:, श्रीगिरिराजशास्त्री, श्रीदुर्गादत्त झा मैथिल:, पण्डितदीनानाथत्रिवेदी, डॉ. नारायणशास्त्री कांकर: आदय: प्रमुखा: सन्ति।

आधुनिकरूपककारा:

महाकाव्यं, कथासाहित्यं, गीतिकाव्यम्-इत्यादीनां विधानाम् इव नाट्यसाहित्यलेखनम् अपि विद्वद्भि: प्राचीनकालादेव बहुमान्यम् आसीत्। आधुनिकयुगे अपि राजस्थाने संस्कृतसाहित्ये रूपकाणां नैका: रचना: प्राप्यन्ते। रूपकरचनायां प्रवृत्तानां रूपककाराणां परिचय: संक्षेपेण एवम् प्रस्तुत: अस्ति-

(१) श्रीगोविन्दप्रसादशास्त्री- श्रीगोविन्दप्रसादशास्त्री रूपकसाहित्ये उल्लेखनीय: अस्ति। शास्त्रिणा समसामयिकविषयेषु रूपकाणि रचितानि यानि संस्कृतस्य विविधासु पत्रिकासु प्रकाशितानि। भवत: प्रमुखानि रूपकाणि सन्ति- 'बालशाकुन्तलम्' श्रेष्ठशिष्योदाहरणम्, भारतविजयम्, पाकगर्वभञ्जनम्, कृष्णसुदामानाटकम्, हरिश्चन्द्रनाटकम् इत्यादीनि।

(२) श्रीविद्याधरशास्त्री- महाकाव्य-खण्डकाव्य-कथादीनां लेखने अग्रगण्य: श्री विद्याधरशास्त्री महोदय: रूपकसाहित्यविरचने अपि तथैव निपुण:। भवता लिखितानि रूपकाणि

'विद्याधरग्रन्थावल्याम्' सुरक्षितानि सन्ति। भवता विरचितेषु रूपकेषु-दुर्बलबलम्, पूर्णानन्दम्, कलिपलायनम् आदयः रूपकग्रन्थाः प्रमुखाः सन्ति।

(३) डॉ. नारायणशास्त्री काङ्करः- डॉ. नारायणशास्त्री काङ्करः पण्डितस्य नवलकिशोरशास्त्रिणः योग्यपुत्रः अस्ति। स्वपिता इव साहित्यसर्जने भवतः विशेषरुचिः विद्यते। भवता संस्कृतभाषायां अनेकानि रूपकाणि रचितानि सन्ति। कतिपयानि प्रमुखानि एवम् सन्ति-

'कर्तव्यपरायणता, स्वातन्त्र्य-यज्ञाहुतिः, कुणालस्य कुलीनता, धनिक-धूर्तता, सुहृत्समागमः स्वामिभक्ता पन्ना धात्री, प्रतिभाचमत्कारः, उदारमना-भामाशाहः, गुरुदक्षिणा, प्रेम-परीक्षा, स्वदेश-प्रेम, भक्तराजचन्द्रहासः, अशोकस्य पराजयः, बन्दी चन्द्रगुप्तः, प्रत्युत्पन्नमतिः नापितः, ताडन-भयम्, पशुकल्याणम् इत्यादीनि।'

श्रीकाङ्करमहोदयः संस्कृतस्य आशुकविः अपि अस्ति। भवतः भाषा-शैली सरला, सरसा, रमणीया चास्ति। भाषायां स्वाभाविकः प्रवाह विद्यते।

(४) डॉ. हरिरामाचार्यः - डॉ. आचार्यः संस्कृतस्य प्रतिष्ठित-साहित्यकारः अस्ति। आकाशवाण्या दूरदर्शनेन च भवतः ख्यातिः दिग्दिगन्ते व्याप्ता। दूरदर्शने 'दायरे' इति 'सीरियलमाध्यमेन' भवान् बहुचर्चितः।

भवान् एकः सुमधुरः आशुकविः उत्कृष्टः नाटककारः, एकांकीलेखकः अपि अस्ति। भवता विरचितेषु रूपकेषु-पूर्वशाकुन्तलम् गङ्गालहरी, नहि भोजसमो नृपः, आषाढस्य प्रथमदिवसे, सत्यमेव जयते, वेतालकथा, नेत्रदानम्, कनिष्ठिकाधिष्ठित-कालिदासः, इत्यादीनि रूपकाणि प्रसिद्धानि सन्ति।

कवितारचनाकार्यहेतोः भवान् मीरापुरस्कारेण पुरस्कृतः अस्ति। राष्ट्रपतिद्वारा अस्मिन् वर्षे (२००५ ईसवी वर्षे) सम्मानितः।

राजस्थानस्य अन्येषु रूपककारेषु मध्ये देवर्षिकलानाथशास्त्री महाभागः राष्ट्रपतिपुरस्कारेण सम्मानितः। 'साहित्यवल्लरी' नामाख्यकृतिरचनया एषः संस्कृतसाहित्यस्य सम्माननीयं पुरस्कारं प्राप्तवान्। महाभिनिष्क्रमणम्, कर्मक्षेत्रे, चित्तौड़सिंहः, प्रतापसिंहः, प्रतापसिंहीयम् ख्यातकृतयः सन्ति। डॉ. प्रभाकरशास्त्री (जगद्गुरु श्रीशङ्कराचार्यः, महाकविर्माघः, बिल्हणचरितम्) डॉ. देवशर्मा वेदालङ्कारः (अभिमन्यु-शौर्यम्, शरण्यः शिवि, दूतवाक्यम्, राज्याभिषेकः, सुरक्षा परिषदः अधिवेशनम्) डॉ. शिवसागर त्रिपाठी (प्राणाहुतिः), श्री पद्मशास्त्री (बांग्लादेश-विजयः, लोकतन्त्रविजयः) श्रीमेवराम कटारा (समर्पणम्, पथिकः, निष्क्रियः) डॉ. वैकुण्ठशास्त्री (हमीरोत्सर्गनाटकम्-इत्यादयः विद्वांसः प्रतिष्ठिताः सन्ति।

एतदतिरिक्तं वेद-ज्योतिष-दर्शनादिविधासु लेखनेऽपि कतिपये मूर्धन्याः विद्वांसः सन्ति येषां वर्णनं विना अस्मिन् विषये पूर्णता न सम्भवति। अतएव तेषां संक्षिप्तपरिचयः एवम् प्रस्तुतः अस्ति-

(क) पं. मधुसूदनओझा – भवतः जन्म बिहारराज्यस्य मुजफ्फरपुरजनपदस्य 'गाढा' नामके ग्रामे पण्डितवैद्यनाथओझागृहे अभवत्। प्रारम्भिकी शिक्षा तत्रैव अभवत्। उच्चशिक्षा वाराणस्याम् अभवत्। भवतः कर्मस्थली राजस्थानम् अस्ति। भवतः वैदुष्येण प्रभावितो भूत्वा जयपुरनरेशद्वारा भवान् महाराजा संस्कृतमहाविद्यालये दर्शनविषयस्य प्राध्यापकपदे नियुक्तः। तत्कालीनशासकेन माधवसिंहेन स्वपोथीखाना इत्यस्य पुस्तकालयस्य प्रबन्धकः अपि नियुक्तः। भवता 'मौज मन्दिर:' इति शासकीयधर्मसभायाः अध्यक्षपदं सुशोभितम्।

भवता अनेके योग्यशिष्या निर्मिताः, येषु-महामहोपाध्यायाः पं. गिरिधरशर्मा चतुर्वेदाः, आर्यसूर्यनारायणशास्त्रिणः, पण्डितमोतीलालशास्त्रिणः, भट्टमथुरा-नाथशास्त्रिणः, स्वामीसुरजनदासाः, पण्डिताः नवलकिशोरकाङ्कराश्च उल्लेखनीयाः सन्ति।

भवान् वैदिकवाङ्मयस्य भारतीयधर्मदर्शनयोः च अद्वितीयः विद्वान् आसीत् भवता 'वैदिककोषः' नामकः ग्रन्थः निर्मितः यत्र वैदिकशब्दाः सङ्कलिताः सन्ति।

भवता विरचितेषु ग्रन्थेषु-इन्द्रविजयः, कादम्बिनी, अहोरात्रवादः, महर्षिकुलवैभवम्, आशोचपञ्जिका, पथ्यास्वस्तिः, श्रीमद्भगवद्गीतायाः विज्ञानभाष्यम्-आदयः ग्रन्थाः महत्त्वपूर्णाः सन्ति, यैः भवतः यशांसि इदानीमपि दिग्दिगन्ते प्रसारितानि सन्ति।

(ख) महामहोपाध्यायः पं. दुर्गाप्रसादद्विवेदी – भवान् ज्योतिषशास्त्रस्य प्रख्यातः विद्वान् अस्ति। भवतः पिता जयपुरराज्ञा सवाई रामसिंहेन जयपुरे ससम्मानेन आमंत्रितः। पण्डितदुर्गाप्रसादद्विवेदिनः जन्म १९२० संवत्सरे श्रावणमासस्य कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां तिथौ सरयूप्रसाद द्विवेदी गृहे अभवत्।

भवतः प्रारम्भिकी शिक्षा स्वपितुः समीपे जयपुरे एव अभवत्। ज्योतिषशास्त्रं अध्येतुं भवान् वाराणसीं गत्वा निष्ठया अध्ययनं कृतवान् वैदुष्यं च प्राप्तवान्। वाराणसीतः निवर्त्य महाराजा संस्कृतमहाविद्यालये ज्योतिषविषयस्य प्राध्यापकः नियुक्तः पश्चात् विभागाध्यक्षः अभवत्। १९२५ ईसवीये वर्षे इतः सेवानिवृत्तः। स्वसेवानिवृत्तेः पश्चात् १९३२ ईसवीयवर्षे भवता 'सरस्वतीपीठ' नाम्ना प्राच्यशोधसंस्थानम् स्थापितम्।

भवता भास्कराचार्यस्य 'सिद्धान्त-शिरोमणौ' गणिताध्यायं आधारीकृत्य छात्राणां कृते ग्रहगणित-सिद्धान्तानां विवेचनम् कृतम्।

भवता निर्मितेषु ग्रन्थेषु-देवराजचरितम् साहित्यदर्पणमस्य टीका, चातुर्वर्ण्यशिक्षा, उपपत्तीन्दुशेखरः, दशकण्ठवधम्- आदयः प्रमुखा सन्ति।

(ग) पं. दुर्गाप्रसादशर्मा – पण्डित दुर्गाप्रसादशर्मणः जन्म काश्मीरनरेशस्य राजसभायाः पण्डित-ब्रजलालशर्मणः पुत्ररूपेण अभवत्। भवता प्रारम्भिकी शिक्षा पण्डितदेवकृष्णसकाशे प्राप्ता। राजकुमारेण प्रतापसिंहेन सह आंग्लभाषायां कुशलताधिगता। १६ वर्षस्य अल्पावस्थायां स्वपितुः देहावसानात् खिन्नः भूत्वा भवान् जयपुरे आगतः।

जयपुरागमनानन्तरं भवता उत्तरखण्डस्य यात्रा कृता। यात्रामध्ये नैका: पाण्डुलिपय: अवलोकिता:, तासाम् सङ्कलनं सम्पादनं च कृतम्। भवता सम्पादितेषु ग्रन्थेषु-मुरारिलिखितं 'अनर्घराघवम्' शेषकृष्णरचितं 'पारिजातहरणचम्पू:', बिल्हणविरचितं 'कर्णसुन्दरी' तथा च निर्णयसागरयन्त्रालयत: प्रकाशितेषु सम्पादितेषु ग्रन्थेषु-सुभाषितावलि: कथासरित्सागर:, कामसूत्रम् इत्यादय: विशेषरूपेण उल्लेखनीया: सन्ति।

भवत: वैदुष्यमभिलक्ष्य भारतसर्वकारेण १९०७ ईसवीये वर्षे 'महामहोपाध्याय:' इत्युपाधिना विभूषयितुं निर्णीतम्, परं तु एतस्मात् पूर्वमेव भवत: जयपुरे निधनं जातम्। अतएव मरणोपरान्तं इयं उपाधि: सर्वकारेण प्रदत्ता भवन्तम्।

उपर्युक्तेभ्य: विद्वद्भ्य: अतिरिक्तं राजस्थाने विदुषां एका दीर्घा-शृङ्खला अस्ति। अस्याम् शृङ्खलायां-जयपुरीय: श्रीहरिनारायण शास्त्री (रामचन्द्रस्तव:, ललितसहस्रनाम-काव्यम्, संजीवनी-साम्राज्यम्), जोधपुरीय: आशुकवि: पण्डितनित्यानन्द शास्त्री (मारुति-स्वत:, रामचरिताब्धिरत्नम्, पुष्पचरितम्), झालावाड़ीय पण्डित: गिरिधर शर्मा नवरत्न: (श्रीबालकृष्णस्तव:, श्रीगङ्गास्तव: जापानविजय:, अभेदरस:, काकरत्नम्) उदयपुरीय: पण्डित गिरिधरलालशास्त्री (भागवतरहस्यम्, श्रीकृष्णचरितम्, मेदपाटेतिहास:) आदय: विद्वांस: अग्रगण्या: प्रात: स्मरणीया: च सन्ति।

उपर्युक्तविवेचनै: इदं ज्ञायते यत् वर्तमानकाले अपि राजस्थानप्रान्ते संस्कृतवाङ्मये विविधविधासु लेखनकार्यम् अनवरतरूपेण गतिमानम् अस्ति।

महत्त्वपूर्णबिन्दव:

१. संस्कृतसाहित्यस्य भेदद्वयमस्ति-वैदिकं लौकिकञ्च।

२. ऋग्वेद: न केवलं संस्कृतसाहित्यस्य अपितु विश्वसाहित्यस्य प्राचीनतमग्रन्थ: अस्ति।

३. प्रधानतया वेद: द्विधा विभक्त: अस्ति-मन्त्ररूप: ब्राह्मणरूपश्च

४. प्राचीनभारतीयविद्वद्भि: स्वीकृतं यत् वेदा: अपौरुषेया: सन्ति।

५. वैदिकसाहित्ये-संहिता-ब्राह्मण-आरण्यक-उपनिषद्-इत्यादीनि सन्ति।

६. लौकिकसाहित्यं द्विधा विभक्तमस्ति-दृश्यं श्रव्यं च।

७. दृश्यं नाट्यसाहित्यम्।

८. श्रव्यसाहित्यमपि त्रिधा-विभक्तम् अस्ति- पद्यं, गद्यं चम्पूश्च।

९. पद्यशास्त्रमिव नाट्यशास्त्रं महत्त्वपूर्णमस्ति:।

१०. तेषु बहुमूल्यजीवनोपयोगी शिक्षा प्रदत्ता।

अभ्यासः

वस्तुनिष्ठप्रश्नाः –

१. ईश्वरविलासस्य रचनाकारः अस्ति–
(क) श्रीसीतारामभट्ट पर्वणीकरः (ख) श्रीकृष्णरामभट्टः
(ग) श्रीसूर्यनारायणशास्त्री (घ) पण्डितविद्याधरशास्त्री ( )

२. 'कृष्णदूतम्' नामकं काव्यस्य प्रणेता अस्ति–
(क) श्रीसूर्यनारायणशास्त्री (ख) पण्डितः विद्याधरशास्त्री
(ग) श्रीपद्मदत्त ओझा (घ) गोस्वामी हरिरायः ( )

३. 'लेनिनामृतम्' इत्यस्य महाकाव्यस्य रचनाकारः अस्ति
(क) श्रीपद्मदत्तओझा (ख) श्रीगोस्वामीहरिरायः
(ग) श्रीसूर्यनारायणशास्त्री (घ) देवर्षिकलानाथशास्त्री ( )

४. 'महारथी' इत्यस्य काव्यस्य रचनाकारः अस्ति–
(क) डॉ. रसिकबिहारी जोशी (ख) पण्डितगुलाबचन्द्र चूलेट
(ग) भट्टमथुरानाथशास्त्री (घ) पण्डितविद्याधरशास्त्री ( )

५. 'चन्द्रमहीपतिः' उपन्यासः लिखितः अस्ति–
(क) श्रीनिवासाचार्येण (ख) पण्डितनवकिशोरशास्त्रिणा
(ग) श्रीनारायणशास्त्रिणा (घ) डॉ. प्रभाकरशास्त्रिणा ( )

६. भट्टमथुरानाथशास्त्रिणा प्रणीतः उपन्यासः अस्ति–
(क) चन्द्रमहीपतिः (ख) यात्राविलासमृ
(ग) आदर्शरमणी (घ) जीवनस्य पृष्ठद्वयम् ( )

७. 'महाभिनिष्क्रमणम्' नाट्यरचना अस्ति–
(क) देवर्षेः कलानाथशास्त्रिणः (ख) पं. देवशर्मा वेदालङ्कारस्य
(ग) डॉ. शिवसागरत्रिपाठिनः (घ) श्रीपद्मशास्त्रिणः ( )

८. 'जगद्गुरु श्रीशङ्कराचार्यः' विरचितम् अस्ति–
(क) श्रीभट्टमथुरानाथशास्त्रिणा (ख) देवर्षिकलानाथशास्त्रिणा
(ग) श्री प्रभाकरशास्त्रिणा (घ) डॉ. बैकुण्ठशास्त्रिणा ( )

९. 'इन्द्रविजयम्' इत्यस्य प्रसिद्धः वैदिक विद्वान् अस्ति–
(क) पं. दुर्गाप्रसादद्विवेदी (ख) पं. मधुसूदन ओझा
(ग) पं. दुर्गाप्रसाद शर्मा (घ) पं. वृद्धिचन्दशास्त्री ( )

उत्तरमाला – वस्तुनिष्ठप्रश्नाः

१.क २.क ३.क ४.ख ५.क ६.ग ७.क ८.ग ९.ख

❀ ❀ ❀